

**NOWOCZESNA ARCHEOLOGIA
PROFESORA JANA ŻAKA (1923–1990).
W 100. ROCZNICĘ URODZIN**

**MODERN ARCHEOLOGY
OF PROFESSOR JAN ŻAK (1923–1990).
ON THE 100TH ANNIVERSARY OF HIS BIRTH**

Danuta Minta-Tworzowska

Wydział Archeologii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza
ul. Uniwersytetu Poznańskiego 7, 61-614 Poznań
danminta@amu.edu.pl
<https://orcid.org/0000-0003-3330-6025>

ABSTRACT: On March 23rd, 2023 the 100th anniversary of Professor Jan Żak's birth was marked with an exhibition and a seminar meant to present the modern archeology he had been creating. In addition to Professor's scientific achievements, there were fragments presented of three documentaries to illustrate his involvement into popularization of archeology. The article discusses also Professor's work and scientific activities in the field of early medieval archeology, methodology of archaeology and general prehistory, widely recognized and appreciated not only in Poland but also abroad. In 1945 Jan Żak took part in the military operations of the 3rd Carpathian Rifle Division, and his professional life took place in the realities of the People's Republic of Poland. Particularly important were his organizational achievements as well as scientific contacts with researchers from Western Europe. The article also presents the direction of contemporary archeology methodology established by J. Żak, continued by his students and subsequent generations or archaeologists.

KEY WORDS: modern archaeology, methodology and theory of archeology at the Adam Mickiewicz University in Poznań, modernism and postmodernism in archaeology, the methodology of Jan Żak

W setną rocznicę urodzin Profesora Jana Żaka, która minęła 23 marca 2023 roku, została zorganizowana wystawa na Wydziale Archeologii UAM, w Galerii Αρχαίος, której Autorkami były: mgr Lucyna Leśniak (Biblioteka Wydziałowa Collegium Historicum UAM), mgr Liliana Bether (Biblioteka Wydziałowa Collegium Historicum

UAM), dr Anna Skowronek (Wydział Archeologii UAM), mgr Liliana Kotlarska (Biblioteka Wydziałowa Collegium Historicum UAM). Otwarcie wystawy poprzedziło seminarium (zorganizowane 21 marca 2023 roku) z wykładem wprowadzającym *Nowoczesna archeologia Profesora Jana Żaka*, który wygłosiła prof. Danuta Minta-Tworzowska (Wydział Archeologii UAM), a którego uzupełnienie stanowił kolejny wykład dr. Andrzeja Prinke, uczestnika Ekspedycji Bnińskiej.

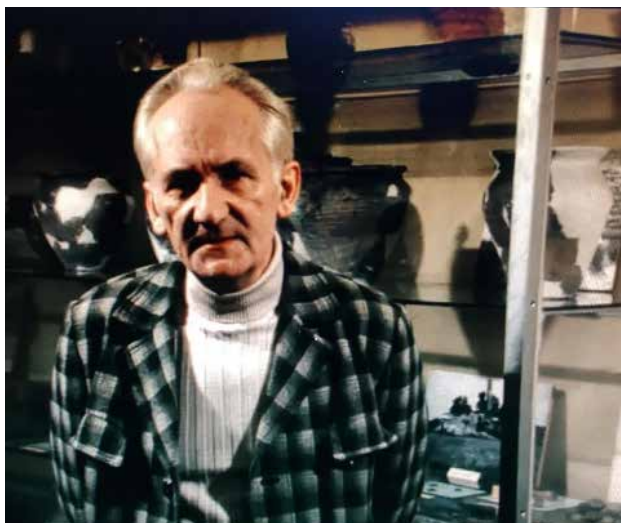

Ryc. 1. Zaproszenie na wystawę z okazji 100-lecia Urodzin Profesora Jana Żaka (opracowanie graficzne Liliana Bether)

Fig. 1. Invitation to the exhibition dedicated to Professor Jan Żak on the 100th anniversary of his birth (designed by Liliana Bether)

Szczególłą atrakcją seminarium było pokazanie przez mgr Lucynę Leśniak fragmentów trzech filmów, na których występował Profesor; jeden nagrany na Ostrowie Tumskim w trakcie badań milenijnych, drugi – w związku z wydaniem *Dziejów Polski* pod red. J. Topolskiego, a trzeci – dotyczący Gniezna we wczesnym średniowieczu, i z tego ostatniego pochodzi niniejszy skopiowany kadr.

Bardzo nam brakowało takich nagrań, kiedy wraz z prof. Włodzimierzem Rączkowskim organizowaliśmy konferencję ku czci Profesora J. Żaka pod znamienym tytułem: *Archeologia. Paradygmat. Pamięć w 10. rocznicę Jego śmierci*. Po projekcji filmów wiele osób dzieliło się wspomnieniami dotyczącymi Profesora, co stanowi-

Ryc. 2. Postać Profesora Jana Żaka uwieczniona na filmie dotyczącym roli Gniezna we wczesnym średniowieczu na podstawie badań archeologicznych. Kopia z ekranu filmu wyemitowanego przez TVP

Fig. 2. Jan Żak immortalized in a film concerning the role of Gniezno in the early Middle Ages based on archaeological data. A screenshot of the documentary broadcast by TVP

ło ważną część seminarium. I tak prof. Arkadiusz Marciniak uraczył nas powieścią, jak to swoją podróż poślubną, na którą wyjechał do Turcji, spędził na poszukiwaniu laski dla Profesora (ściśle opisanej przez niego). Z kolei prof. Maciej Kaczmarek snuł wspomnienia z pobytu w tym samym szpitalu co Profesor i o wspólnych „rytuałach”. Wspominali Uczniowie, jakim systematycznym i o wielkiej wiedzy, a także życzliwym studentom Człowiekiem był. Natomiast Andrzej Sikorski (zmarł nagle 18.11.2023 roku) wspominał Profesora z wielką czułością, ale obserwował, że Profesor nie miał przekonania do ceramiki, znał ją i potrafił systematyzować, wołał jednak zajmować się np. metalowymi importami, jako ciekawszą tematyką archeologiczną. Postulat, jaki się zrodził, to spisanie wspomnień, które jeszcze tkwią w ludzkiej pamięci, a których to osób ubywa, jak nieodżałowanego Andrzeja Sikorskiego, który był skarbnicą takiej wiedzy.

FAKTY Z ŻYCIA PROFESORA JANA ŻAKA

Doniosłe osiągnięcia i zasługi Profesora Jana Żaka na polu archeologii, dydaktyki akademickiej oraz organizacji nauki, a także inne ważne dokonania sytuują go w gronie najwybitniejszych polskich archeologów, w tym luminarzy Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu (Minta-Tworzowska, 1991, 2001a, 2001b, 2001c, 2019,

2021a; Minta-Tworzowska, Rączkowski, 2001a, 2001b; Minta-Tworzowska, Pawleta 2013). Nadeszła kolejna chwila, aby je przypomnieć w związku z 100. rocznicą urodzin, która minęła 22 marca 1923 roku. Na początek przypomnienie ważniejszych faktów z życiorysu Profesora: urodził się w Betkowie koło Kościana w Wielkopolsce, w rodzinie inteligenckiej. Jego matką była Salomea ze Śmierchalskich, natomiast ojcem Walenty Żak, który zarządzał, administrował dobrami ziemskimi w Betkowie. Edukacja Jana Żaka odbywała się w Poznaniu – tu ukończył sześć klas szkoły powszechnej im. S. Konarskiego w Poznaniu, a także uczęszczał do gimnazjum im. Marii Magdaleny w Poznaniu. Tzw. małą maturę uzyskał w czerwcu 1939 roku, a więc tuż przed wybuchem II wojny światowej. Na początku wojny, 8 grudnia 1939 roku, został razem z rodziną przesiedlony przez Niemców do Generalnej Guberni, do Starego Zamościa. Pracował tam początkowo jako robotnik w cukrowni Klemensów (od 1.02. 1940 do 1. 02.1941 roku). Następnie (od 11.07.1942 do 1.01.1943 roku) jako asystent gospodarczy/rolniczy pracował w Majdanie Stuleńskim (majątek ziemski Władysława Ziemskiego oraz w Stulnie gm. Uhrusk (koło Chełma Lubelskiego), w majątku ziemskim Eugeniusza Markowskiego. W tym czasie epizodycznie uczestniczył w działaniach prowadzonych przez Bataliony Chłopskie. Jednak już wkrótce, 20 stycznia 1943 roku, został wcielony do przymusowej organizacji pracy Baudienst w Chełmie Lubelskim, skąd uciekł i ukrywał się początkowo koło Krasnegostawu, a potem u rodziny koło Grójca. Wkrótce (22 czerwca 1943 roku) został zatrzymany w wyniku łapanki i przez Sonderdienst wysłany do Austrii do pracy przymusowej. Droga do tej pracy wiodła od Strasshof-Wagram (2 tygodnie) do Innsbrucku. Tam przez miesiąc pracował jako robotnik rolny, a następnie został konduktorem kolejki linowej Hungerburg–Hafellekar. Pracę konduktora wspominał dobrze. W Innsbrucku pracował do grudnia 1944 roku. Jednak cały czas starał się nawiązać kontakty z austriackim ruchem oporu, co w końcu się stało i dzięki niemu dostał się do Włoch w rejon Merano. Przybył tam wraz z transportem ciężko rannych żołnierzy włoskich wracających z frontu wschodniego, sam przebrany w mundur włoskiego żołnierza. Znalazł się w północnych Włoszech i od razu wstąpił do antyfaszystowskiej grupy partyzanckiej. A na początku 1945 roku przekroczył Apeniny i faktycznie od 11 marca 1945 roku (ewidencyjnie od 1 lipca 1945 do 9 stycznia 1947 roku) zaciągnął się do I Brygady III Dywizji Strzelców Karpackich, biorąc udział we wszystkich jej późniejszych działaniach wojennych, m.in. w walkach w Dolinie Lombardzkiej. Był starszym strzelcem w trakcie bitwy pod Bolonią; miał stopień wojskowy kapral podchorąży, pełnił także funkcję zastępcy dowódcy plutonu, jak wynika z *Kwestionariusza osobowego* Jana Żaka. Po zakończeniu działań wojennych III Dywizja Strzelców Karpackich razem z całym korpusem wojennym pozostała na terenie Włoch w składzie wojsk okupacyjnych. Poszczególne oddziały zmieniały miejsce lokacji, przebywając w czterech prowincjach Włoch. W tym czasie J. Żaka odkomenderowano do szkoły podchorążych piechoty w Materze koło Bari, którą ukończył po 9 miesiącach.

Następnie uczęszczał na kursy licealne w Matino koło Taranto. Wszystko to zostało przerwane w końcu sierpnia 1946 roku, kiedy to Dywizja została przetransportowana do Anglii, do Yorkshire i tam zdemobilizowana. J. Żak zadeklarował powrót do

Ryc. 3. Jan Żak w mundurze Szkoły Podchorążych (archiwum prywatne D. Minty-Tworzowskiej)

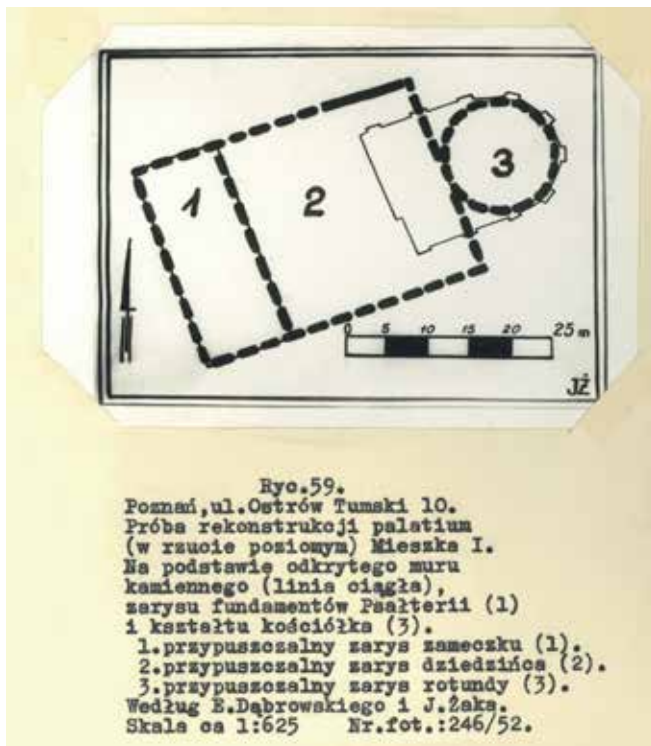
Fig. 3. Jan Żak in a uniform of the Cadet School (author's private collection)

Polski, ale czekał nań aż do stycznia 1947 roku. Źle znosił to oczekiwanie, ponieważ Anglia niczego nie oferowała, poza zaproszeniem do pozostania. W Poznaniu znalazł się 7 stycznia 1947 roku i z zapałem podjął naukę w Liceum im. Marii Magdaleny, uzyskując maturę 22 czerwca 1948 roku (z wynikiem bardzo dobrym). Udzielał się także w takich organizacjach jak Związek Młodzieży Demokratycznej, którego był przewodniczącym, czy KW Związku Młodzieży Demokratycznej Poznań.

Wojenne losy i trudy walki na froncie, intensywne nauki – to wszystko sprawiło, że bardzo poważnie zachorował na płuca, co uniemożliwiło mu podjęcie studiów uniwersyteckich bezpośrednio po ukończeniu szkoły średniej. Także było przyczyną skreślenia go z ewidencji wojskowej (15 kwietnia 1949 roku). Ostatecznie studia mógł podjąć na Uniwersytecie Poznańskim, ale dopiero pod koniec roku akademickiego 1948/1949. Wybrał kierunek główny prehistoria i studiował u prof. dr. Józefa Kostrzewskiego, a później u prof. dr. Witolda Hensla. Kiedy rozpoczął studia miał 25 lat, a więc tyle ile dzisiejsi absolwenci, i trudno się dziwić, że czynił to z ogromnym zapałem i determinacją. Miał to szczęście, ponieważ jego nauczycielami akademickimi byli wybitni uczeni: etnograf prof. Eugeniusz Frankowski i prof. Józef Gajek, antropolog prof. Jan Czekanowski, historyk średniowiecza prof. Kazimierz Tymieniecki oraz filolog słowiański prof. Władysław Kuraszkiewicz. Natomiast archeologię klasyczną studiował u prof. Mieczysławy Ruxerówny, ale nie weszła ona w zakres Jego magisterium. J. Żak opowiadał, że prof. Ruxerówna wyznaczyła mu termin egzaminu w trakcie procesji Bożego Ciała. Mimo że procesja trwała bardzo długo, to Profesor uznała, że nie dokończyła egzaminowania i że muszą się spotkać raz jeszcze. To było za duże wyzwanie dla J. Żaka-studenta, dlatego zrezygnował z tej specjalności i z sukcesem wybrał inną. Magisterium otrzymał z filozofii w zakresie

prehistorii, etnografii i antropologii w czerwcu 1952 roku na podstawie pracy *Kształtowanie się ośrodka feudalnego na Ostrowie Tumskim w Poznaniu* (ocenionej na bardzo dobry przez prof. E. Frankowskiego i prof. W. Hensla). Na porządku dziennym w tamtym czasie było podejmowanie pracy zawodowej w trakcie studiów, i tak stało się w przypadku J. Żaka – od 1 maja 1950 roku do 31 grudnia 1953 roku został asystentem, a później starszym asystentem, wreszcie kierownikiem w niezwykle ważnej i prężnej wówczas jednostce, a mianowicie w Kierownictwie Badań nad Początkami Państwa Polskiego. Prowadził w jej ramach prace wykopaliskowe na Ostrowie Tumskim w Poznaniu. To nie kto inny tylko J. Żak w swojej pracy magisterskiej *Kształtowanie się ośrodka feudalnego na Ostrowie Tumskim w Poznaniu* (7.06.1952 roku) nakreślił wizerunek piastowskiego zespołu pałacowo-sakralnego na Ostrowie Tumskim, powielany w swym ogólnym założeniu do dzisiaj.

W Instytucie Historii Kultury Materialnej PAN Oddział w Poznaniu, powstałej z przekształcenia Kierownictwa Badań, w dniu 18 stycznia 1960 roku uzyskał dok-

Ryc. 4. Wizja zespołu pałacowo-sakralnego na Ostrowie Tumskim w ujęciu Jana Żaka, zamieszczona w Jego pracy magisterskiej z 1952 roku (archiwum Biblioteki UAM)

Fig. 4. Jan Żak's interpretation of the sacral and palace complex at Ostrow Tumski, as provided in his MA thesis, 1952 (from the library collection)

torat w zakresie nauk humanistycznych na podstawie pracy *Kontakty handlowe społeczeństw zachodniosłowiańskich ze skandynawskimi od VI do VIII wieku*. Napisał ją pod kierunkiem prof. W. Hensla, a recenzentami byli: prof. Józef Kostrzewski i prof. Kazimierz Tymieniecki. Kariera naukowa nabrała tempa, tym bardziej że sprzyjało mu bycie uczniem Witolda Hensla, wstępującego na drogę błyskotliwych osiągnięć naukowych. Oprócz tego J. Żak miał sukcesy w życiu osobistym – ożenił się z Aleksandrą Pawlak, a w 1953 roku na świat przyszedł syn Marek.

Następny pomyślny etap w życiu naukowym Jana Żaka rozpoczął się wraz z jego przejściem od 1 października 1961 roku z IHKM PAN do pracy w Katedrze Archeologii Polski i Powszechnej UAM (obecnie Wydział Archeologii) na stanowisku adiunkta. Minęły 4 lata od obrony doktoratu, a J. Żak się habilitował w dniu 18 maja 1964 roku na podstawie trzytomowej pracy o niezwykle doniosłym wówczas znaczeniu naukowym zatytułowanej „*Importy*” skandynawskie na ziemiach zachodniosłowiańskich od IX do XI wieku (Żak, 1963). Praca ta stanowiła próbę wszechstronnego rozwiązania zagadnienia kontaktów słowiańsko-skandynawskich, poczynając od VI wieku, a na XI wieku kończąc. Stanowiło to spektakularny sukces, ale za nim szło załamanie zdrowotne – po raz drugi ciężko zachorował na płuca. I tym razem udało mu się zwalczyć śmiertelną chorobę. Stanowisko docenta w Katedrze Archeologii uzyskał 30 stycznia 1965 roku. Natomiast podstawą mianowania go z dniem 28 grudnia 1968 roku na stanowisko profesora nadzwyczajnego była wydana drukiem praca o „Importach” skandynawskich oraz maszynopis kolejnej pracy *Wczesnofeudalna Skandynawia* (Żak, 1969)

O tej pracy następująco pisał Gerard Labuda:

Cykl swoich studiów nad kontaktami ludów zachodniosłowiańskich ze Skandynawskimi zakończył Jan Żak książką *Wczesnofeudalna Skandynawia* (1969), w której w sposób popularny i przystępny ukazano życie społeczeństw skandynawskich w okresie tzw. wikingów. Jest to pierwsza w naszej literaturze trzeźwa, ścisła i jednocześnie naukowa synteza dziejów Skandynawów w drugim półtysiącleciu naszej ery. (Labuda 1975; Sygn. 782/1499)

W dniu 1 marca 1976 roku otrzymał tytuł profesora zwyczajnego. Przez wiele lat był jedynym „prawdziwym” profesorem w Poznaniu. Prof. Zdzisław Rajewski opiniował wniosek o profesurę następująco:

Jest to dorobek bardzo duży nie tylko pod względem ilościowym, ile jakościowym i składa się z kilku monografii, rozpraw i studiów, podręczników oraz artykułów, recenzji, polemik a także rozważań teoretycznych i metodycznych, nie mówiąc o pracach przyczynków i okolicznościowych oraz kilku rozprawa popularnych. (Rajewski, 1974, 4, Sygn. 782/1499)

W zakresie organizacyjnym w dniu 1 września 1969 roku Profesor Jan Żak został powołany na stanowisko kierownika ówczesnej Katedry Archeologii i pełnił tę funkcję, potem także jako dyrektor Instytutu Prahistorii (po zmianie nazwy katedry od 1982 roku) do końca swojego życia (z roczną przerwą związaną z urlopem zdrowot-

Ryc. 5. Zdjęcie portretowe Profesora Jana Żaka z 1976 roku (archiwum prywatne D. Minty-Tworzowskiej)

Fig. 5. Professor Jan Żak in 1976, a portrait photo (author's private collection)

nym). W 1976 roku otrzymał tytuł profesora zwyczajnego. Przez wiele lat był jedynym w Poznaniu profesorem tytularnym archeologii. Nie tylko ten fakt, ale autorytet w środowisku sprawiał, że zasiadał we wszystkich prawie radach naukowych wielu instytucji, komitetach redakcyjnych czasopism itp.

Z tego pobieżnego przedstawienia dokonań Profesora Jana Żaka wyłania się postać wszechstronna, zdeterminowana i oddana nauce. Aż trudno sobie wyobrazić, że jeden człowiek mógł tyle dokonać i to w kontekście ówczesnych możliwości. Kiedy przyjrzymy się Jego ogromnemu trudowi, jaki podjął na polu organizacji nauki, zarówno uniwersyteckiej, jak i pozauniwersyteckiej, to tym bardziej jest to trudne do uwierzenia. W ramach swojej pracy na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza pełnił wpieryw funkcję kierownika Katedry Archeologii Pradziejowej i Wczesnośredniowiecznej, a następnie (od 1982 roku), po jej przekształceniu w Instytut Prahistorii – funkcję dyrektora. Sam podkreślał, jak dużym sukcesem było przekształcenie Katedry w Instytut, pisząc:

Wydaje mi się, że dzięki życzliwemu poparciu Władz Dziekańskich i Rektorskich stworzyłem nowoczesną placówkę badawczą – Instytut Prahistorii UAM, w którym teoria konweniuje z praktyką, a dydaktyka z badaniem. Integracja jego nie jest jeszcze pełna i wymagać będzie zapewne dalszych reorganizacji, m.in. powołania Zakładu Archeologii Średniowiecznej, Instytut stał się poważną, liczącą się w kraju i za granicą (...) placówką naukowo-badawczą i dydaktyczną, z którą kontakty pragnie nawiązać wiele instytucji (...). Dzięki kontaktom młodsza kadra ma możliwość realizacji prac doktorskich i habilitacyjnych, starsza pogłębia swe studia, obie zaś dopełniają swego wykształcenia dla potrzeb dydaktyki. (Żak 1987, Sygn. 782/1499)

Niewątpliwie Katedra była niewielką instytucją (liczyła 5 pracowników naukowych i 1 technicznego), a z chwilą powołania Instytutu Prahistorii w grudniu 1982 roku rozwinęła się w liczącą się środkowo-europejską placówkę badawczą, z 12 pracownikami naukowymi, 6 pracownikami technicznymi oraz 3 bibliotecznymi. O dynamice rozwoju badań na kanwie ówczesnych grantów, czyli projektów międzyresortowych, pisał Henryk Machajewski:

(...) ważnym elementem dynamizującym rozwój badań w KA UAM w Poznaniu było stworzenie konkretnych możliwości realizacji badań poprzez ich ujęcie w ramy zadań międzyresortowych, co było osobistym sukcesem profesora Jana Żaka. (Machajewski, 2014, s. 45)

Był również kierownikiem Zakładu Prahistorii Powszechnej (do 1987 roku), natomiast Zakładem Historii i Metodologii Prahistorii (jedyną tego typu jednostką uniwersytecką w Polsce) kierował do końca swego życia.

Dzięki staraniom Profesora Instytut Prahistorii UAM zyskał w 1984 roku własne czasopismo *Folia Praehistorica Posnaniensia* (t. 1, 1985, za: 1984), którego był pierwszym redaktorem. Był też członkiem komitetów redakcyjnych *Slavia Antiqua*, *Fontes Archaeologici Posnanienses* i *Pomorania Antiqua*.

Ryc. 6 Jubileusz 65. urodzin Profesora Jana Żaka w 1988 roku (schody w Collegium Novum UAM) (archiwum prywatne D. Minty-Tworzowskiej)

Fig. 6. Jubilee of Professor Jan Żak's 65th birthday in 1988 (stairs in the Collegium Novum building of AMU- author's private collection)

Miarą zasług są honorowe prestiżowe funkcje i wyróżnienia. Profesor Jan Żak reprezentował Polskę jako członek Międzynarodowej Unii Nauk Pra- i Protohistorycznych przy UNESCO, należąc również do Rady Stałej tej Unii. Był członkiem stowarzyszeń naukowych, w tym członkiem korespondentem Niemieckiego Instytutu Archeologicznego (RFN), członkiem Komitetu Nauk Etnologicznych PAN, także Komitetu Słowianoznawstwa PAN, przewodniczącym Komisji Archeologicznej Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, przewodniczącym Rady Naukowej Archeologicznej Ministerstwa Kultury i Sztuki. Przez wiele lat przewodniczył Radzie Naukowej Muzeum Archeologicznego w Poznaniu i był członkiem tej Rady oraz Rady Naukowej Muzeum w Zielonej Górze, Koszalinie i na Lednicy. Pełnił także funkcję wiceprzewodniczącego poznańskiego oddziału Towarzystwa Archeologicznego i Numizmatycznego. Powołano go również na członka Centralnej Komisji Kwalifikacyjnej przy Ministerstwie Nauki, Szkolnictwa Wyższego i Techniki.

Autorytet naukowy Profesora, szacunek oraz szerokie kontakty naukowe, imponujące jak na tamte czasy, zwłaszcza z nauką niemiecką, a także skandynawską, zaowocowały ścisłą współpracą naukową Instytutu Prahistorii UAM (obecnie Wydział Archeologii UAM) z Instytutem Archeologii w Kilonii, konkretyzowanej w wielu inicjatywach badawczych i pracach naukowych, a także wyjazdach studyjnych wszystkich chętnych na Uniwersytet w Kilonii. Prawie wszyscy pracownicy skorzystali z tego okna na świat. Nawiązał również współpracę z krajami skandynawskimi, a także krajami Europy Środkowej i Środkowo-Wschodniej. W jej ramach Instytut gościł m.in. profesorów: Kossaka, Herberta Jankhuna, Alexey'a Okładnikova (otrzymał tytuł honoris causa UAM) i wielu innych.

Profesor Jan Żak został uhonorowany wieloma nagrodami, spośród których na podkreślenie zasługują: Nagroda Państwowa I stopnia (zespołowa) w 1978 roku za współautorstwo *Dziejów Polski* oraz dwie nagrody II i III stopnia Ministerstwa Nauki, Szkolnictwa Wyższego i Techniki, Nagroda Sekretarza PAN, Nagroda Naukowa m. Poznania i woj. poznańskiego (w 1973 roku). Natomiast wśród prestiżowych odznaczeń otrzymał Krzyż Kawalerski Orderu Odrodzenia Polski (w 1974 roku), Krzyż Oficerski Orderu Odrodzenia Polski (w 1987 roku), Medal Komisji Edukacji Narodowej (w 1977 roku) oraz liczne odznaczenia regionalne i medale.

Te wszystkie przytoczone fakty składają się na niezwykle dokonania Profesora Jana Żaka jako wybitnej postaci, jednak są nieco pozbawione subiektywności, tego jakim człowiekiem był Profesor. A przecież i w tym względzie był postacią wyjątkową. Cechowała go wrażliwość na sprawy innych ludzi. Zgromadzeni wokół niego bardzo liczni uczniowie podziwiali go za ducha walki, widocznego zwłaszcza w długotrwałej chorobie, ale przede wszystkim za ogromną wiedzę zwłaszcza na temat średniowiecza europejskiego, ale i filozofii nauki, co sprawiało, że Jego horyzonty myślowe wybiegały daleko poza archeologię. Wszelkie dyskusje prowadził z dużym zaangażowaniem, był wielkim erudyta, myślał szybko, błyskawicznie syntetyzował, ale równie szybko przechodził do konkretnych przykładów. Jednak w postawie Profesora było coś, co sprawiało, że bycie Jego uczniem było wielkim zaszczytem.

Ryc. 7. Profesor Jan Żak uhonorowany Krzyżem Oficerskim Orderu Odrodzenia Polski (14 października 1978 roku) (archiwum prywatne D. Minty-Tworzowskiej)

Fig. 7. Professor Jan Żak awarded with the Officer's Cross of the Order of Polonia Restituta (October 14, 1978) (author's private collection)

Stworzył terenową szkołę/ekspedycję bnińską, prowadząc badania od 1961 roku na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Bninie koło Kórnik, woj. wielkopolskie, a która była kuźnicą metodycznych doświadczeń, realizowała pewną nowoczesną wizję archeologii wczesnego średniowiecza, a więc miała wiele elementów szkoły archeologicznej. O początkach bnińskiej szkoły archeologicznej (tak ją nazywając) pisał Jerzy Fogel (Fogel, 2001, s. 59): „Jan Żak, «świeżo upieczony» doktor archeologii, a już uznany specjalista z zakresu wczesnego średniowiecza, podjął w 1961 roku długofalowe eksploracje dwóch prapolskich grodzisk w Bninie”.

Swoistą kontynuacją ekspedycji bnińskiej była ekspedycja koszalińska, kierowana przez J. Żaka, a która od 1970 roku stanowiła ważny element badań Katedry i jej wizytówkę. Były one prowadzone we współdziałaniu z Instytutem Historii Kultury Materialnej PAN, także z Konserwatorem Wojewódzkim oraz Muzeum Archeologiczno-Historycznym w Koszalinie (Żak 1980, s. 5). Jej istotą w ujęciu Profesora „były wieloletnie systematyczne prace terenowe i gabinetowe nad genezą i rozwojem społeczeństw zamieszkujących Pomorze Środkowe, głównie dorzecze Parsęty, w czasie od I wieku p.n.e. do V/VI wieku n.e. w istotnych przejawach ich bytu (kultury w najszerszym znaczeniu tego terminu)” (Żak, 1980, s. 5).

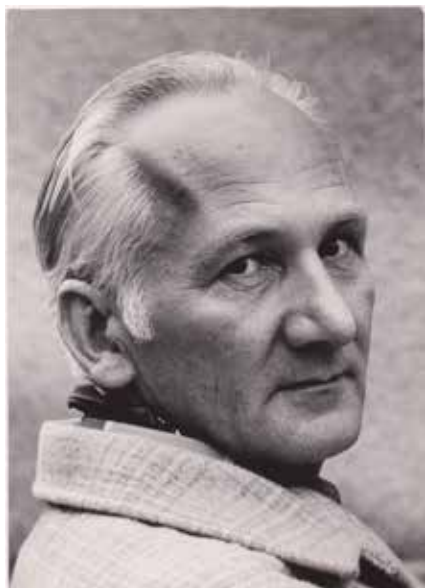
Ryc. 8. Profesor Jan Żak wraz z uczniami w trakcie badań na grodzisku w Bninie, woj. wielkopolskie (archiwum prywatne D. Minty-Tworzowskiej)

Fig. 8. Professor Jan Żak with students, during excavations of the stronghold in Bnin, Greater Poland province (author's private collection)

Natomiast na polu metodologii archeologii tworzył poznańską szkołę archeologiczną o wyraźnym ukierunkowaniu na metodologię badań archeologicznych. Sprzyjał temu ówczesny klimat intelektualny na Uniwersytecie im. A. Mickiewicza, ponieważ tworzyła się metodologiczna szkoła poznańska Jerzego Kmity, Leszka Nowaka, a w zakresie historii – Jerzego Topolskiego. SeminaRIA magisterskie i doktorskie miały licznych uczestników, a wypromowani już doktorzy nadal się na nich pojawiali, ponieważ mogli się wiele nauczyć od Mistrza, jakim niewątpliwie był Profesor Jan Żak. W czasie, kiedy przyszło mi studiować (czyli w latach 1972–1977), prof. J. Żak prowadził bardzo ciekawe wykłady, starannie i logicznie przygotowane, okraszane dziesiątkami czy wręcz setkami slajdów. Przekazywał wiedzę, do której mało kto był w stanie wówczas dotrzeć, ponieważ wymagała kontaktów z zachodnioeuropejską archeologią. Jego wykłady o Frankach, Longobardach i innych ludach były wręcz niesamowite. Na początku mówił wolno, ale w miarę jak upływał czas – przyspieszał, jakby sam odkrywał jeszcze coś nowego w danej problematyce. Był nauczycielem, który pozwalał swoim uczniom na samodzielne myślenie i pracę. Był też człowiekiem idei, a Instytut Prahistorii był dla niego dobrem nadrzędnym, który stworzył i z którym się utożsamiał i był w stanie wiele poświęcić.

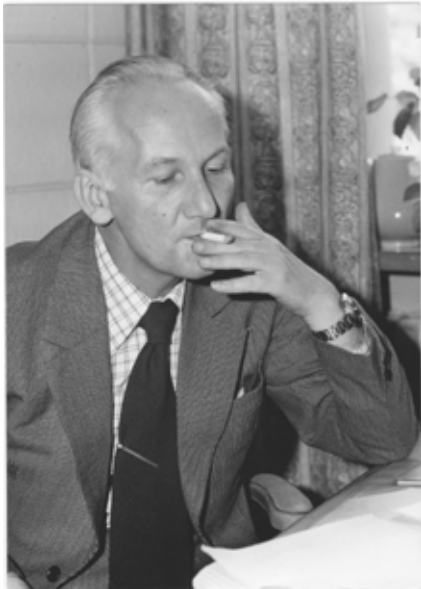
Po Profesorze pozostały wspomnienia, różnorodne, z perspektywy różnych osób, zdarzeń, dokumentów, a z czarno-białych fotografii, zrobionych jakby wczoraj, wychyla się Profesor uwieczniony w trakcie sesji naukowych, spotkań okolicznościowych, wizyt gości zagranicznych i wielu innych. Z Profesorem wiązało się wiele anegdot, ale najdłużej przetrwała ta dotycząca Jego wyjazdu na Kongres Unii Nauk Pre- i Protohistorycznych do Meksyku (w 1981 roku). Przygotowywał się nań niezwykle starannie (szyty na miarę jasny garnitur, buty z jasnej skóry, do których cholewki zamówił u ojca jednej z naszych koleżanek), co nie było łatwe zważywszy na kryzys gospodarczy w ówczesnej Polsce i innych krajach bloku wschodniego, a także egzotykę samego wyjazdu. Nie chcąc narażać Uczelni na zbyt wysokie koszty podróży (które w przeliczeniu na złotówki przyprawiły o zawrót głowy), wybrał drogę przez Moskwę, z której miał lecieć do Hawany i dalej do miasta Meksyk na ów kongres. Ale w Moskwie nie wpuszczono go do samolotu, ponieważ do Hawany jechała drużyna sportowców i nie miało znaczenia, kto jeszcze miał wykupione miejsce na ten lot. Profesor świetnie znał język niemiecki, ale rosyjski słabo i to także mogło zawążyć, że nie wyklócił się o wejście na pokład samolotu. Wrócił po dwóch dniach, ku zdumieniu wszystkich, a Jego bagaż po dwóch miesiącach. Andrzej Sikorski wspominał, że Profesor otwierał przy nim walizkę i wszystkie rzeczy w niej były na swoim miejscu. Profesor Jan Żak był eleganckim mężczyzną, z klasą, lubiącym iść za modą, niekiedy sportową, jak kurtki budrysówki, tkaniny w kratę czy apaszki.

Jedna z pozowanych fotografii uchwyciła Go z modnym wówczas papierosem, który to zabrał mu zapewne lwią część życia. Palił Carmeny, mocno wówczas perfumowane, a ich zapach roznosił się w korytarzu Collegium Novum, gdzie mieścił się

Ryc. 9. Profesor Jan Żak w kurtce budrysówce w 1977 roku (archiwum prywatne D. Minty-Tworzowskiej) (author's private collection)

Fig. 9. Professor Jan Żak wearing a duffle coat, 1977 (author's private collection)

Ryc. 10. Profesor Jan Żak z nieodłącznym papierosem w gabinecie w Collegium Novum Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza (archiwum prywatne D. Minty-Tworzowskiej)

Fig. 10. Professor Jan Żak inseparable with his cigarette, in his office at the Collegium Novum building of the Adam Mickiewicz University (author's private collection)

Instytut Prahistorii. Carmeny, świeżo mielona kawa i jej niepowtarzalny aromat oraz kieliszek koniaku (na serce) stanowiły rys tamtych czasów w wydaniu Profesora Jana Żaka. Na popołudniowe kawy, które stanowiły tenże swoisty rytuał, kultywowany przez Profesora, byli zapraszani czy przychodzili spontanicznie nie tylko archeolodzy, ale zaprzyjaźnieni historycy (zagłębiała chętnie m.in. prof. Jadwiga Krzyżaniakowa, prof. Łuczak) czy etnologowie (prof. Zbigniew Jasiewicz) oraz inne osoby z Collegium Novum. Niestety poważna, przewlekła i wyniszczająca choroba przerwała jego życie 4 stycznia 1990 roku (zmarł w Poznaniu).

W serdecznym wspomnieniu pamiętamy Profesora jako prawdziwie Wielkiego Człowieka, Nauczyciela, Mistrza, a „wielka” nauka, którą tworzył, jest bardzo ważna, ale pozostaje jakby w tle. Przedwczesna śmierć pozbawiła Profesora możliwości bycia nestorem UAM, cieszenia się zasłużoną sławą i bycia obdarowywanym kolejnymi zaszczytami, choć i za życia otrzymał ich wiele. Po Jego śmierci ukazała się wspomniana już monografia, która stawiała za cel omówienie, w jakimś stopniu, wszechstronnego dorobku Profesora Jana Żaka, pod znamennym tytułem, wymyślonym przez Włodzimierza Rączkowskiego: *Archeologia. Paradygmat. Pamięć* (Minta-Tworzowska, Rączkowski, 2001a, 2001b), ale wówczas wydawało się nam, że szybko napiszemy pełniejszą. Jednak ukazywały się jedynie artykuły. Tak się złożyło, że stałam się swoistym kronikarzem Profesora. Zdaję sobie sprawę, że czynię to już w pewnej konwencji, z którą trudno jest mi zerwać. Może za jakiś czas ktoś inny zajmie się twórczością Profesora i ujrzy ją w zupełnie innym świetle albo inaczej rozłoży akcenty, co będzie pożądaną wartością dodaną. Z jednej strony jego twórczość stanowi źródło inspiracji, zadziwia, że pisał w duchu, który świat archeologiczny i na-

wet ten zachodni, dopiero odkrywał, niekiedy po wielu latach. Niektóre Jego hipotezy o wiele lepiej wpisują się w dzisiejsze rozważania niż ówczesne. Można powiedzieć, że wyprzedził swoją epokę – jest to ekscytujące z naszej perspektywy, ale czy z ówczesnej i czy dla samego Profesora takie było? Mógł się czuć niezrozumiany, osamotniony. Wzorem niektórych wybitnych uczonych tematyką trudną np. metodologiczną czy łączenia metodologii z pracami na temat pradziejów i wczesnego średniowiecza zajął się, kiedy miał ugruntowaną pozycję naukową. To także swoisty fenomen naszej dyscypliny. Ponadto zupełnie inaczej dzisiaj czyta się pewne Jego teksty, mimo że znałam je wszystkie i czytałam, niektóre na etapie ich powstawania. To kolejny dowód na wagę kontekstu, obecnej wiedzy, subiektywnych oczekiwań. To wszystko wpływa na nowe odczytanie Jego tekstów archeologicznych, które paradoksalnie wydają się tak odległe od problemów współczesności, a to współczesność je kreowała, a ich zrozumienie – kreuje także terażniejszość.

PROBLEMATYKA NAUKOWA PROFESORA J. ŻAKA

Twórczość naukowa Profesora Jana Żaka miała szeroki zakres, a jej wyraz stanowi około 200 publikacji. Składają się na nią prace syntetyzujące, monografie, studia, artykuły, a także sprawozdania z badań wykopaliskowych. Należy podkreślić, że większość z nich ma charakter problemowy, a nie przyczynkarski. Były one niezwykle erudycyjne i rzetelne analitycznie. Profesor był autorem lub współautorem 6 książek, wydanych w 8 tomach, oraz monografii źródłowych. Kilkanaście jego studiów i artykułów znajduje się w czasopismach zagranicznych, w tym w czeskich, niemieckich, francuskich, szwedzkich. Wyniki swej pracy przedstawiał w postaci referatów na kongresach międzynarodowych (w Warszawie, Berlinie, Bratysławie, Pradze, Nicei), również na zjazdach (w Getyndze). Przebywał na wielu wyjazdach zagranicznych, wygłaszając wykłady w Szwecji (Lund, Sztokholm), w Danii (Kopenhaga), w ówczesnej RFN (Kilonia, Monachium, Getynga, Moguncja, Kolonia). Wyrazem ich były publikacje skonstruowane wokół ważkich zagadnień, oryginalnych przemyśleń na temat, jak uprawiać archeologię oraz szczegółowych kwestii archeologicznych. Niektóre z nich można wręcz uznać za swoiste *credo* myśli i teorii Jana Żaka.

Przez większość życia zawodowego Profesor skupiał się na problematyce wczesnego średniowiecza: zwłaszcza na osadnictwie we wczesnośredniowiecznym grodzie w Bninie i wokół niego, któremu poświęcił serię wydawniczą *Materiały do studiów nad osadnictwem bnińskim* (ukazały się 4 tomy monograficzne – Żak, 1975d, 1976, 1979; Żak, Fogel, 1985).

Jednak szczególne miejsce w studiach nad wczesnym średniowieczem zajmowała **tematyka pomorzoznawcza**, podjęta po badaniach nad Bninem. W ujęciu H. Machajewskiego (2001, s. 42–43): „Nurt badań pomorzoznawczych, a szerzej basenu Morza Bałtyckiego znajdował odzwierciedlenie w bogatej działalności naukowej profesora Jana Żaka”. Szczególnie interesowały go kontakty społeczeństw zachodniosłowiańskich ze skandynawskimi. Wyrazem tego były monografie: *Studia nad kontaktami*

społeczeństw zachodniosłowiańskich ze skandynawskimi od VI do VIII wieku (Żak, 1962), *Importy skandynawskie na ziemiach zachodniosłowiańskich od IX do XI wieku* (Żak, 1963) oraz *Wczesnofeudalna Skandynawia* (Żak, 1969). Prace te są głęboko erudycyjne i w znacznej mierze pionierskie na gruncie polskim, a ostatnia z nich ma walory pracy popularyzatorskiej i nie straciła na wartości do dziś.

Swoją uwagę poświęcał również **studium nad uzbrojeniem**. Wiąże się z nią pierwsza monografia *Najstarsze ostrogi zachodniosłowiańskie. Wczesnośredniowieczne ostrogi o zaczepach haczykowato zagiętych do wnętrza* (Żak, 1959). Zagadnienie to podjął ponownie (wraz z L. Maćkowiak-Kotkowską) po blisko 30. latach, czego efektem była kolejna monografia *Studia nad uzbrojeniem środkowoeuropejskim w VI–X wieku. Zachodniobałtyjskie i słowiańskie ostrogi o zaczepach haczykowato zagiętych do wnętrza* (Żak, Maćkowiak-Kotkowska, 1988). Praca ta stanowiła dojrzałe ujęcie zarówno pod względem teoretycznym, jak i przedmiotowym w szerszym kontekście.

Ważna w ówczesnym czasie i także dla Profesora była tematyka **etnogenezy Słowian** w powiązaniu ze studiami osadniczymi. Realizacji tej wieloaspektowej problematyki służyły zarówno rozległe studia merytoryczne, jak i nowoczesne prace wykopaliskowe. Początkowo był to wczesnośredniowieczny Poznań (w 1950 roku), następnie Bnin (gm. Kórnik) – lata 60. XX wieku, wreszcie badania na Pomorzu Środkowym, w ramach ogólnopolskiego programu studiów nad etnogenезą Słowian oraz rekonstrukcją pradziejów tego regionu (Dębczyno i mikroregion). Tematyka ta stała się wówczas wiodąca w archeologii środkowoeuropejskiej. Efektem były publikacje, które redagował czy był współautorem 4-tomowej serii *Materiały do studiów nad osadnictwem bnińskim*, poświęconej wyjaśnieniu roli grodów niekaszteleńskich, co czyniono w kolejnych tomach: *Grodzisko wkleśte*, *Grodzisko stożkowate*, *Podgrodzie*, *Mikroregion bniński* (Żak, 1976, 1976, 1979; Żak, Fogel 1985). Profesor Jan Żak redagował również *Studia i materiały do osadnictwa Pomorza Środkowego na przełomie er* (Żak, 1980b). Podjął także próbę trudnego, ale oryginalnego ujęcia syntetyzującego dzieje społeczeństw nad Odrą i Wisłą w pracy *Ziemie polskie w starożytności we wczesnym średniowieczu*, stanowiącej istotny element *Dziejów Polski* (pod redakcją J. Topolskiego: Topolski, 1975; Żak, 1975). Ostatnia z tych prac była syntezą prahistorii, a więc uwieńczeniem Jego wieloletnich wysiłków, studiów i przemysłów. Nawiązał w niej do bogatego dorobku poznańskiego ośrodka archeologicznego/prahistorycznego i historycznego oraz do osiągnięć metodologicznej szkoły poznańskiej. Jej sukces polegał na wypracowaniu spójnej wizji pradziejów tych społeczeństw. Nie była to droga łatwa, ponieważ warsztat naukowy archeologa okazał się zupełnie inny niż historyka. Profesor musiał się dostosować do wymogów narracji historycznej, co stanowiło nie lada wyzwanie. O tej pracy G. Labuda wypowiedział się następująco:

Profesor Żak pokusił się o pierwszą w swoim dorobku badawczym i pisarskim syntezę pradziejów Polski do podręcznika uniwersyteckiego *Dzieje Polski*, red. przez Jerzego Topolskiego (...). Tkwi w tym zarysie zapowiedź i materiał na wielką syntezę pradziejów Polski. (Labuda, 1975, s. 4–5, Sygn. 782/1499)

Niestety nie było mu dane wrócić do tej problematyki.

Z kolei tematyka **genezy** stanowiła swoisty fetysz naukowy w czasach, w których Profesor pisał swoje prace. Skupił się w sposób oczywisty na relacjach Słowian i Germanów, które diagnozował w monografii *Słowianie i Germanie w prahistorii polskiej i niemieckiej* (Żak, 1974–1975), a w ich uzupełnieniu powstawały artykuły i studia dotyczące m.in. problemów metodologicznych dziejów Niemiec, początków ujęć syntetyzujących pradzieje społeczeństw zamieszkujących międzyrzecze Odry i Renu, a także etnogenezy i topogenezy Słowian w świetle prahistorii.

Ważnym elementem była **problematyka teoretyczna i metodologiczna prahistorii (archeologii)**, mimo że pojawiła się najpóźniej w Jego karierze naukowej, ale rozwijała się niezwykle dynamicznie. Metodologię archeologii tworzył i propagował jako jeden z nielicznych polskich archeologów, a droga ta była trudna. Wpierw zastanawiał się nad tożsamością samej archeologii/prahistorii (Żak, 1966, s. 69–75).

Dążeniem ówczesnej nauki było zerwanie z jej pozytywistycznym etapem rozwoju i próba modernizacji nauki (por. Żak, Minta-Tworzowska, 1991). Ów pozytywizm w archeologii łączony był z dyfuzjonistyczną szkołą kulturowo-historyczną. Profesorowi nie odpowiadał ten sposób uprawiania nauki, a w latach 70. XX wieku bardzo dynamicznie rozwijała się metodologiczna szkoła poznańska, tworzona przez Jerzego Kmitę (1973) i Leszka Nowaka, propagowana i rozwijana w naukach historycznych przez J. Topolskiego (1984), dlatego nie zwrócił się w jej kierunku, ale ku poglądom J. Kmity, który proponował interpretację humanistyczną¹. We wszystkich pracach naukowych uwidacznia się konsekwencja w postępowaniu badawczym Jana Żaka, a także docenianie roli wyartykułowanych podstaw teoretycznych i metodologicznych. Postawa ta najwyraźniej występuje w modelu przedmiotowym społeczności paleolitycznych, jak i w artykułach teoretycznych dotyczących studiów nad osadnictwem, w zakresie których badania empiryczne zdominowały ówczesną archeologię. Poszukiwał on teorii odgrywającej rolę wyjaśniającą wobec tej problematyki, która odnosiłaby się zarówno do zjawisk ujmowanych w płaszczyźnie synchronicznej, jak i diachronicznej.

Metodologiczne przemyślenia na temat osadnictwa Profesor zawarł w dwóch artykułach: *O studiach osadniczych* (Żak, 1977) oraz *Uwagi metodologiczne nad problemem osadnictwa* (Żak, 1985a), a także angażował się w polskie tłumaczenie pracy Herberta Jankhuna o osadnictwie (Jankhun, 1983). Skupił się na definicji osadnictwa, uważając ją za klucz do dalszych studiów. Dlatego w *Uwagach metodologicznych...* określił osadnictwo jako historyczną, bo podlegającą przemianom formę bytu społecznego, będącą rezultatem ukierunkowanej działalności społeczeństwa w określonych warunkach (epigeosfery), w których zaistniała przynajmniej znośna sytuacja dla bytowania ludzi. Czynnikiem rozwoju stanowiła Jego zdaniem praktyka społeczna. Efekt procesów osadniczych stanowiła socjooksfera, dlatego uważał, że działania ludzi

¹ M.in. wyrazem autentycznego zainteresowania i przypisywania dużej wagi poglądom J. Kmity było wysyłanie przez J. Żaka studentów archeologii na wykłady J. Kmity (np. w ramach mojego roku na archeologii w ramach indywidualnego toku zajęć, uczestniczyłam w nich wraz z Andrzejem Kokowskim).

wyznaczają ramy osadnicze. Tak więc ujmował osadnictwo z perspektywy trójczłonnej relacji aktywny człowiek – gospodarka – środowisko. Uważał, że osadnictwo stanowi egzemplifikację relacji społeczeństwa do jego naturalnego środowiska przestrzennego. Wypowiadał się przeciwko determinizmowi geograficznemu i ujęciom zdroworozsądkowym tej problematyki. W powyższych hipotezach Profesora również w tym zakresie widoczne jest odmienne ujmowanie tej problematyki w stosunku do poglądów funkcjonujących w ówczesnej archeologii (zdominowanej przez poglądy determinizmu geograficznego).

Ważnym problemem teoretycznym, metodologicznym, ale mającym przełożenie na praktykę była kwestia kontynuacji osadnictwa/bytu społecznego na obecnych ziemiach polskich w V/VI wieku n.e. Pod silnym wpływem metodologii nauki podjął próbę przeformułowania pozytywistycznego problemu „ciągłości/nieciągłości” osadniczej, rozumianej jako ciągłość ontologiczną, czyli występowanie konkretnych zabytków w nieprzerwanej sekwencji warstw kulturowych na danym obszarze. Profesor wprowadził rozumienie teoretyczne tego zagadnienia, proponując terminy: kontynuacja/dyskontynuacja bytu społecznego i kulturowego, rozumiane jako zróżnicowany czasoprzestrzennie i funkcjonalnie proces przemian. Wyraził dobitnie swoje poglądy w 1985 roku w artykule zatytułowanym: *O kontynuacji/dyskontynuacji społecznej i kulturowej na ziemiach nadodrzańskich i nadwiślańskich w V–VI wieku n.e.* (Żak, 1985b). Wskazał na najistotniejszą kwestię na tym poziomie rozważań, a mianowicie przyjęcie krótkiej lub długiej chronologii, które decydują o sposobie narracji i wnioskach, polegających albo na przyjęciu istnienia *hiatusu* lub jego braku. Uważał swój model za wyjaśniający zjawiska kryzysowe, które miały miejsce na przełomie starożytności i wczesnego średniowiecza. Miały one dotyczyć gospodarki, kultury, przy zachowaniu tej samej substancji ludzkiej. Jan Żak uważał, że powstała wówczas podstawowa sprzeczność między socjokulturą a socjoorganizacją, która doprowadziła do nowej jakości – zastąpienia więzi o charakterze plemiennym przez związki terytorialne. W tym duchu prowadził już wcześniej, bo w 1974 roku, refleksję nad przebiegiem etnogenezy Słowian, tworzonym przez prahistorię niemiecką i polską, a zawartą w *Słowianie i Germanie w prahistorii polskiej i niemieckiej* (Żak, 1974–1975). Jednak w omawianym artykule dostrzegał wyraźnie nieefektywność badań nad etnogenezą w strefie środkowo-europejskiej. Dopatrywał się tego w następujących cechach tych badań: w pozytywistycznym modelu nauki; w nieuprawnionej z braku dowodów korelacji kultur archeologicznych ze wspólnotą językową (z etnosem), co jego zdaniem wymagało pogłębionych studiów; w podjęciu rekonstrukcji etnokultury (prawie wszystkie studia stawiały znak równości między wspólnotą kulturową a wspólnotą językową i wspólnotą etniczną dla okresu plemiennego dziejów ludzkości); doborze źródeł – zawierzenie źródłom archeologicznym, a pomijanie źródeł językoznawczych. Spowodowało to dyskusję nad rozumieniem „hiatusu”, w której to kwestii wypowiadał się głównie Jan Żak, także Stanisław Tabaczyński czy Anna Pałubicka wraz z Tabaczyńskim (Tabaczyński, 1985; Pałubicka, Tabaczyński, 1986). Trudność z tym pojęciem i jego paradoksalny charakter polega na tym, że, odwołując się do Michela

Foucaulta i też z jego *Archeologii wiedzy* z 1977 roku (Foucault, 1977) – pełni ono funkcję zarówno przedmiotową, jak i podmiotową (odnosi się jednocześnie do sfery bytu i poznania).

Profesor zajmował się również tematyką studiów w duchu kognitywnym w archeologii, co sprawiło, że wyprzedził on swoją epokę o kilka długości. Prowadził refleksję teoretyczną nad pradziejami (Żak, 1975c) i w tym duchu budował obraz ziem polskich w pradziejach i we wczesnym średniowieczu (Żak, 1975a). Interesowała go także refleksja człowieka pradziejowego i nowożytnego na temat własnej przeszłości, co zawarł w artykule z 1975 roku *Próba przedmiotowego modelu kultury społeczeństw młodszego i schyłkowego paleolitu (strefy śródziemnomorskiej)* (Żak, 1975b). Studium to jest wyraźnie napisane w ujęciu procesualno-kognitywnym, ponieważ szukał odpowiedzi na pytanie, jak oni myśleli? i jak to myślenie wpływało na pozostałe dziedziny ich życia. Wpierw zaproponował periodyzację tej refleksji. Podstawową różnicę – pierwszy przełom w tym zakresie dostrzegał między społecznościami zbieracko-łowieckimi a wczesnorolniczymi. Kolejna „rewolucja” myślenia miała nastąpić na przełomie społeczeństw wczesnoklasowych a najstarszych cywilizacji. Uważał, że wyłonienie się refleksji klasowych społeczeństw antycznych strefy śródziemnomorskiej było takim przełomem w myśleniu. Wreszcie społeczeństwa klasowe zachodnioeuropejskie miały na tyle wyodrębnioną refleksję, że i je ujmował jako kolejny przełom. Profesor zrealizował jedynie część tego zamysłu, a mianowicie przedstawił swoją interpretację refleksji społeczeństw łowiecko-zbierackich strefy śródziemnomorskiej. Model ten zbudował na następujących założeniach: 1) sposób wytwarzania, technologia określa całość życia społecznego; 2) potencjał produkcyjny determinuje relacje między wytwórcami; 3) całokształt obiektywnych elementów życia społecznego i bytowania determinuje świadomość. Świadomość tych społeczności ujmował jako z jednej strony odbicie warunków życia tych ludzi, z drugiej – jako regulator tegoż życia, funkcjonujący wokół instytucji rodowych i plemiennych. Na świadomość tę składała się wiedza, magia, ideologia rodowo-plemienna i religia. Ten niezwykle projekt przerwała jego śmierć. Materiały, które miał zebrane i nad którym pracował nawet będąc w szpitalu – uległy rozproszeniu albo przepadły.

KRÓTKI EPILOG

Jak zaznaczyłam wcześniej, napisałam kilka artykułów odnoszących się do dorobku naukowego Profesora (niektóre z W. Rączkowskim), zwłaszcza Jego metodologii, ale także próbowałam odpowiedzieć na pytanie dotyczące kondycji tejże metodologii archeologii po 30. latach, które minęły od Jego śmierci. Istotna w tym zakresie jest zewnętrzna diagnoza, jaką poczynił w ostatnim czasie Henryk Mamzer (Mamzer, 2020, s. 110–148) w postaci obszernego i wnikliwego artykułu zatytułowanego „Mowa obrończa” metodologii archeologów Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, w którym nakreślił główne kierunki badań w/w arche-

ologów, zajmujących się tą tematyką jako zasadniczą w swoich badaniach naukowych. Metaforę „mowa obrończa” należy rozumieć jako przedstawienie racji jej metodologii, a nie potocznie. H. Mamzer starał się scalić tak różne, polifoniczne poglądy w pewną całość, co daje szersze spojrzenie na tę kwestię. Znając erudycję H. Mamzera, nietrudno się domyślić, że jego rozważania są prowadzone w szerokim kontekście refleksji filozoficznej i antropologicznej. Nie odnosząc się do obszernych jego wywodów, nietrudno zauważyć i zgodzić się z diagnozą, że metodolodzy, uczniowie prof. Żaka, poszli dwiema różnymi drogami w jej rozwijaniu (humanistyczną i o nachyleniu przyrodznawczym). Sama również zadałam pytanie, które jest tytułem artykułu: *Czy jesteśmy tam, gdzie chcielibyśmy być? Modernistyczne dążenia a postmodernistyczna rzeczywistość archeologii. Kilka uwag o metodologii archeologów na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu* (Minta-Tworzowska, 2021b; wcześniejsza taka próba: Minta-Tworzowska, Pawleta, 2013). Oczekiwania modernistyczne i budowanie w tym duchu nauki było bardzo ważne w czasach Profesora J. Żaka, natomiast kontynuatorzy nurtu metodologicznego i teoretycznego Profesora znaleźli się zasadniczo w modernistycznie kształtowanej nauce, ale zastępowanej ostatnio przez postmodernistyczne idee, w których musieli się odnaleźć, czy wręcz uznać jako swoje.

Natomiast prawie wszyscy są zgodni, że współczesna archeologia mniej skupia się na pozycjonowaniu poszczególnych archeologów w kategoriach procesualny, postprocesualny czy post-postprocesualny, a bardziej na zagadnieniach, które wyłoniła współczesność, takich jak sprawczość, nowy materializm, dziedzictwo archeologiczne, uteoretycznienie badań terenowych czy feminizm itp. W takim razie, na czym polega ta zmiana? Myślę, że nie na szczególnej „rewolucji” i w związku z tym odwołam się do Fredrica Fahlandera (2012), że „śmierć” postmodernizmu jest przesadzona i on sam ma się dobrze, a pewne postulaty post-postmodernizmu można traktować jak dyskusję międzypokoleniową. Moim zdaniem jest to trafna diagnoza także dla archeologii, więc może nie tak dużo z „prawdziwej” nauki czasów Profesora Żaka zostało utracone.

Artykuł jest o Profesorze Janie Żaku, ku jego czci i pamięci, dlatego starałam się skupić na Nim, a nie na Jego kontynuatorach czy obecnych kierunkach, w których rozwijana była jego myśl, czy na współczesnej metodologii archeologii. Poświęciłam temu drugiemu aspektowi kilka prac wymienionych wcześniej, dlatego uznałam, że nie ma potrzeby ukazywania tychże diagnoz po raz kolejny. A różnice np. między metodologią prof. Jana Żaka a obecnym kształtem teorii i metodologii powinniśmy traktować jako naturalny proces związany z wchodzeniem na arenę kolejnego pokolenia czy kolejnych pokoleń, zajmujących się tą tematyką na miarę własnych czasów i możliwości. Chciałabym zakończyć cytatem z artykułu, który napisaliśmy razem z W. Rączkowskim (2001, 14), a który wydaje się najlepiej oddawać także obecną sytuację: „Prawdy o Profesorze Żaku nigdy nie poznamy. Interpretacje jego dorobku są i będą różne”, a „Nasza wiedza o Profesorze jest wieloraka, nie pojedyncza, i jest ona w różnorodny sposób społecznie uwarunkowana”, a w jej odbiorze ważna jest nasza osobista perspektywa.

BIBLIOGRAFIA

- Fahlander, F. (2012). Are we they yet? Archaeology and the postmodern in the new millennium. *Current Swedish Archaeology*, 20, 109–129.
- Fogel, J. (2001). „Bnińska szkoła archeologiczna”. W: D. Minta-Tworzowska, W. Rączkowski (red.), *Archeologia – Paradygmat – Pamięć* (s. 59–66). Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Foucault, M. (1977). *Archeologia wiedzy*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Jankhun, H. (1983). *Wprowadzenie do archeologii osadnictwa*. Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.
- Kmita, J. (1973). *Wykłady z logiki i metodologii nauk empirycznych*. Warszawa: PWN.
- Machajewski, H. (2001). Profesor Jan Żak: zagadnienie kontynuacji i dyskontynuacji u schyłku starożytności i na początku wczesnego średniowiecza w świetle badań na Pomorzu Zachodnim. W: D. Minta-Tworzowska, W. Rączkowski (red.), *Archeologia – Paradygmat – Pamięć* (s. 91–99). Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Mamzer, H. (2020). „Mowa obrończa” metodologii archeologów Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. *Folia Praehistorica Posnaniensia*, 25, 110–148.
- Minta-Tworzowska, D. (1991). Pamięci Profesora doktora Jana Żaka (1923–1990), współtwórcy współczesnej prahistorii polskiej. *Archeologia Polski*, 36 (1–2), 321–333.
- Minta-Tworzowska, D. (2001a). Życie i działalność Profesora dr. hab. Jana Żaka. W: D. Minta-Tworzowska, W. Rączkowski (red.), *Archeologia – Paradygmat – Pamięć* (s. 19–35). Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Minta-Tworzowska, D. (2001b). Profesora Jana Żaka poszukiwanie paradygmatu. W: D. Minta-Tworzowska, W. Rączkowski (red.), *Archeologia – Paradygmat – Pamięć* (s. 109–122). Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Minta-Tworzowska, D. (2019). Jan Żak. W: Z. Pilarczyk (red.), *Uniwersytet Poznański (1919–2019). Luminarze nauki Uniwersytetu w Poznaniu w latach 1945–2019* (s. 862–867). Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.
- Minta-Tworzowska, D. (2021a). Metodologia archeologii/prahistorii profesora dr. hab. Jana Żaka (1923–1990) po 30. latach. Między modernistycznymi dążeniami a postmodernistyczną rzeczywistością. *Folia Praehistorica Posnaniensia* 26, 145–169.
- Minta-Tworzowska, D. (2021b). Are we where we wanted to be? Modernist tendencies versus the postmodern reality of archaeology. Some remarks on the methodology of archaeologists at Adam Mickiewicz University in Poznań. W: D. Żurkiewicz (red.), *Skarby czasu* (s. 1–30). Poznań: Wydawnictwo Wydziału Archeologii UAM.
- Minta-Tworzowska, D. Rączkowski, W. (2001b). *Archeologia – Paradygmat – Pamięć*. W dziesiątą rocznicę śmierci Profesora Jana Żaka. W: D. Minta-Tworzowska, W. Rączkowski (red.), *Archeologia – Paradygmat – Pamięć* (s. 7–15). Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Minta-Tworzowska, D., Pawleta, M. (2013). Teoria i metodologia archeologii na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. *Folia Praehistorica Posnaniensia*, 18, 221–237.
- Minta-Tworzowska, D., Rączkowski, W. (red.) (2001a). *Archeologia – Paradygmat – Pamięć*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Pałubicka, A., Tabaczyński, S. (1986). Społeczeństwo i kultura jako przedmiot badań archeologicznych. W: G. Donato, W. Hensel, S. Tabaczyński (red.), *Teoria i praktyka badań archeologicznych. Przesłanki metodologiczne*, t. 1, (s. 57–148). Warszawa – Wrocław – Kraków – Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Tabaczyński, S. (1985). Zjawisko nieciągłości jako przedmiot analizy archeologicznej. *Folia Praehistorica Posnaniensia*, 1, 7–22.
- Topolski, J. (1984). *Metodologia historii*. Warszawa: PWN.
- Topolski, J. (red.) (1975). *Dzieje Polski*. Warszawa: PWN.
- Żak, J. (1959). *Najstarsze ostrogi zachodniosłowiańskie. Wczesnośredniowieczne ostrogi o zaczepach haczykowato zagiętych do wnętrza*. Warszawa – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

- Żak, J. (1962). *Studia nad kontaktami handlowymi społeczeństw zachodniosłowiańskich ze skandynawskimi od VI do VIII wieku*. Wrocław – Warszawa – Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Żak, J. (1963). „*Imparty*” skandynawskie na ziemiach zachodniosłowiańskich od IX do XI wieku. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Żak, J. (1966). Historia pierwotna i jej współczesne metody, *Studia Metodologiczne*, 2, 67–89.
- Żak, J. (1969). *Wczesnofeudalna Skandynawia*. Wrocław – Warszawa – Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Żak, J. (1974–1975). Słowianie i Germanie w prahistorii polskiej i niemieckiej. W: J. Krasucki, G. Labuda, A. Walczak (red.), *Stosunki polsko-niemieckie w historiografii*, cz.1. (s. 21–149). Poznań: Instytut Zachodni.
- Żak, J. (1975a). Ziemie polskie w starożytności i we wczesnym średniowieczu. W: J. Topolski (red.), *Dzieje Polski* (s. 14–76). Warszawa: PWN.
- Żak, J. (1975b). Próba przedmiotowego modelu kultury społeczeństw młodszego i schyłkowego paleolitu (strefy śródziemnomorskiej). *Fontes Archaeologici Posnanienses*, 25, 28–59.
- Żak, J. (1975c). Uwagi teoretyczne o refleksji prahistorycznej. *Archeologia Polski*, 20(2), 259–273.
- Żak, J. (1977). O studiach osadniczych. *Archeologia Polski*, 22(2), 421–424.
- Żak, J. (1980a). *Kwestia kontynuacji/dyskontynuacji w V/VI wieku (materiały do dyskusji)*. Kraków: Muzeum Archeologiczne.
- Żak, J. (1980b). Od redakcji. W: Żak, J. (red.) (1980b). *Studia i materiały do osadnictwa Pomorza Środkowego na przełomie er*. Koszalin: Muzeum Archeologiczne.
- Żak, J. (1985a). Uwagi metodologiczne nad problemem osadnictwa. *Studia Metodologiczne*, 24, 77–87.
- Żak, J. (1985b). O kontynuacji/dyskontynuacji społecznej i kulturowej na ziemiach nadodrzańskich i nadwiślańskich w V–V/VI wieku n.e. *Folia Praehistorica Posnaniensia*, 1, 85–105.
- Żak, J. (red.) (1975d). *Materiały do studiów nad osadnictwem bnińskim. Grodzisko wkleśłe*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Żak, J. (red.) (1976). *Materiały do studiów nad osadnictwem bnińskim. Grodzisko stożkowane*. Warszawa – Poznań.
- Żak, J. (red.) (1979). *Materiały do studiów nad osadnictwem bnińskim: podgrodzie*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Żak, J. (red.) (1980c). *Studia i materiały do osadnictwa Pomorza Środkowego na przełomie er*. Koszalin: Muzeum Archeologiczne.
- Żak, J. Fogel, J. (red.) (1985). *Materiały do studiów nad osadnictwem bnińskim: makroregion bniński*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Żak, J., Maćkowiak-Kotkowska, L. (1988). *Studia nad uzbrojeniem środkowoeuropejskim w VI–X wieku. Zachodniobałtyjskie i słowiańskie ostrogi o zaczepach haczykowato zagiętych do wnętrza*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Żak, J., Minta-Tworzowska D. (1991). Problematyka prahistorii pozytywistycznej, *Folia Praehistorica Posnaniensia*, 4, 9–25.

Materiały znajdujące się w archiwum Wydziału Archeologii UAM

Sygn. –782/1499:

Labuda, G. (1975) *Opinia o kwalifikacjach naukowych i dydaktycznych prof. dr. Jana Żaka, UAM w Poznaniu, na stanowisko profesora zwyczajnego*.

Żak, J. *Kwestionariusz osobowy* (sporządzony po 1987 roku).

Żak, J. (1987). *Sprawozdanie z działalności Instytutu Prahistorii za lata 1982–1987*. Poznań.

MODERN ARCHEOLOGY OF PROFESSOR JAN ŻAK (1923–1990).
ON THE 100TH ANNIVERSARY OF HIS BIRTH

Summary

The article was meant to commemorate the 100th anniversary of the birth of Professor Jan Żak, born on March 23rd, 1923 (Professor died prematurely at the age of 67, on January 4th, 1990). There were an exhibition and a seminar organized, devoted to his achievements in many fields: scientific, organizational and a prestigious one. His youth coincided with World War II, during which, at the beginning of 1945, he joined the 1st Brigade of the 3rd Carpathian Rifle Division, taking part in all its subsequent hostilities. In August 1946 he joined his school moving to Yorkshire, England, and declared his would return to Poland.

The main objective of the article was to recall and try to look anew at the methodology of archeology that Professor created and promoted. He was awarded the highest Polish state orders, such as the Officer's Cross of the Order of Polonia Restituta (in 1987). Professor Żak was a long-time director of the Institute of Prehistory established by him in 1982 at the Adam Mickiewicz University in Poznań. He was a member of numerous scientific councils of various institutions, especially museums, including archaeological ones, and was also a corresponding member of the German Archaeological Institute, and many others. He sat on the editorial boards of many scientific journals. He was very sensitive to other people's affairs. He was sensitive to other people's matters. Numerous students gathered around him admired him for his fighting spirit, visible especially in his long-lasting illness, but above all for his great knowledge, especially about the European Middle Ages, which did not narrow his horizons. He was a true erudite. Professor not only created a so-called field school in Bnin, resulting from excavations of an early medieval stronghold, but he also established a Poznań archaeological school with a clear focus on methodology of archaeological study. He was a teacher who allowed his students to think and work independently. He was also a man of ideas, always putting the good of others ahead of his own, and the Institute of Prehistory was for him his superior good, which he identified with.

His research and work focused on 1) the early Middle Ages, not only in Poland, but also in Scandinavia, 2) the issue of "theory-based-and-approached" settlement studies (Żak, 1977, 1985a,) 3) methodology of archaeological research. In particular, it was methodology which was originally and passionately developed by him, while he also focused on the issue of continuation / discontinuation of social existence in the context of the economy (Żak, 1985b), and in relation to prehistoric times, he considered prehistoric man's thoughts, trying to construct the object model of Paleolithic societies in the Mediterranean area (Żak, 1975b).

This article is devoted to Professor Żak, while less significantly to the current condition of archeology, especially its theory and methodology, developed by his followers. The subject had already been discussed in details in previous works concerned with Prof. J. Żak's scientific achievements (including Minta-Tworzowska, 2021).

